शास्त्रमुक्तावली—४४.

सामान्यनिरुक्तिः ।

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्य विरचिता

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायेन रघुनाथशिरोमणिना च विरचिताभ्यां
मणि दीधीतिभ्यां सह

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करान्-ताचार्येण परिशोधिता

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुद्यत ।

श्रीकाञ्ची ।

१९१६

Sasthramukthavali—44

SAMANYANIRUKTHI

—(*)—

BY

Mahamahopadhyaya Sri Gadadharabhattacharya.

WITH

MANI AND DIDHITHI

OF

Gangesopadhyaya & Raghunathasiromani,

EDITED BY

P. B. ANANTHACHARYA

Printed at the

SRI SUDARSANA PRESS.

CONJEEVERAM.

1916.

Price 0—12—0

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

॥ शास्त्रमुक्तावली ॥

तत्त्वचिन्तामणौ

सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

[दीधितिः ।]

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ।

गदाधरीयम् ।

हेत्वाभासनिरूपणे प्रसंगस्यापि सङ्गतित्वं सम्भवति, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधितद्विरहवतो दुष्टहेतोः स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह—एतावतेति । परिकरः—व्याप्ति

पक्षधर्मते । "निरूप्ये" इत्यन्तमुक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । "तत्प्रसङ्गा" दिति । सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः, अन्वयश्चास्य निरूपण मित्यनेन ।

यद्यपि तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वा दिति मूलम् हेत्वाभासनिष्ठतत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि तन्मात्रपरत्वे संगत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारित्वरूपसंगतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह–तत्त्वनिर्णयादी ति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्–सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदकादिसाधारणम्, अत स्वविषयकज्ञानकार्ये प्रति तस्य तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः–प्रमितिकोटिनिश्चयः, तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते, प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् ।

अथ वा, तत्त्वनिर्णय–साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः, तत्रानुमापकहेतोः व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्धेतुत्वज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधकहेतुदुष्टत्वग्रहाविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा, व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्न्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम् ।

मूलोक्तलक्षणाना दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषोऽव्याप्तिव्याप्ती । यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्यन्तस्य समूहाल-

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिय-

[दी] अनुमिती ति। यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् ; तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम् । तदभिप्रायेणैव उपधेयसंकरेऽपी

ष्वनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विवक्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेने त्यादिलक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह—यथाश्रुत मिति । इदम्—एतत् लक्षणत्रयम् ।

ननु 'हेतुवदाभासन्त' इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितम्, अतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता। अन्यविधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्व सम्भवेऽपि ते च त्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुनिरूपणस्य अप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गति । एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूना विभागानर्हतया तेषां संकरेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् । उपधेयसंकरेऽपि इत्यादिग्रन्थस्य उपाध्यसंकरेण विभागोपपादनपरस्य असङ्गति रित्यत आह-तद्वत्त्वञ्चे ति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थ । दुष्टहेतूनां लक्षण मित्यनुषज्यते । स्फुटमिति शेष । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपपत्तिरिति भाव ।

तदभिप्रायेणैवेति । दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थ । अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे (असम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वे) ऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्, तथाच व्यभि-

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञान-स्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, ज्ञायमानं सदनुमि-तिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

[टी] त्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपदं अनुमितिविनिष्ठकार्यतानिरूपक सम्बन्धेनानुमिति-तत्करणज्ञानान्यतरपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवानित्याकारकानुमिति पर वा ।

चाराद्यव्याप्तिः, 'वह्निर्धूमव्यभिचारी' इत्यादि ज्ञानाभावस्य 'पर्वतो धूमवा'नित्याद्यनुमित्यजनकत्वात् । लक्षणाया तस्य तादृशानुमितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे च बाधाद्यव्याप्तिः, बाधादिज्ञानस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तन्नेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः ।

लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाह— अनुमितिनिष्ठकार्यतेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः । निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं तदा साध्यस्य कुत्राप्यप्रतियोगिताभावादनुमित्यसम्भवः । अत सम्बन्धिपदं सम्बन्धघटकसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय । अत 'पर्वतो वह्निमान् ह्रदश्च तथा' इत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिविशेषविधेयकनिष्ठव्यभिचारादिरूपबाधादेः पर्वतांशे धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धघटकत्वस्य तस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तत्त्वोक्तप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति

बन्धकतानिवेशासम्भवात् । तथाविधप्रहत्वव्यापकप्रतिवध्यतानिवेशे चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्धयादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञानविषयत्वरूपत्वात्; अत. कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तद्व्याप्तिविशिष्ट प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थ । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रतिबध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रह ।

दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम्, तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्व पर्यवसितार्थ । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्याद्यनुमितौ 'ह्रदो न वह्निमा' नित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसंग । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्धयाश्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेश । द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्, अत पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेन 'अतेजस्वी पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपबाधस्य 'काञ्चनमय पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ चाश्रयासिद्धे, शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेऽपि नासम्भव. एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्ति । तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम्; वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

थार्थज्ञानविषयत्वं, यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं, ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

[टी] त्यादि वक्ष्यति । तत्रानुमितिपद अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपक सम्बन्धत्वेनानुमित–तत्करणज्ञानान्यतरपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवानित्याकारकानुमिति पर वा ।

नाराज्ञावव्याप्ति, 'वह्निर्धूमव्यभिचारी' इत्यादि ज्ञानाभावस्य 'पर्वतो धूमवा' नित्याद्यनुमित्यजनकत्वात् । लक्षणया तस्य तादृशानुमितिकारण ज्ञानमात्रपरत्वे च बाधादावव्याप्ति, बाधादिज्ञानस्य परामर्शप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रे ति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थ ।

लक्षणघटक तावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतस्वमाह—अनुमितिनिष्ठकार्यते ति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशेष्य प्रकृत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्व स्वयमेव दर्शयिष्यति । अतो न वक्ष्यमाणातिप्रसंग । निरूपकत्वश्चात्र यदि प्रतियोगित्व तदा कार्यस्य कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसम्भव । अत सम्बन्धितापद सम्बन्धिघटकसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय । अन 'पर्वतो वह्निमान्, ह्रदश्च तथा' इत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादि विरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादे पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादि साधने दोषतापत्ति, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपक सम्बन्धित्वस्य तस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति

बन्धकतानिवेशासम्भवात् । तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चाव्याप्तिः । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूपकज्ञानविषयत्व कत्वात्, अत कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारादिज्ञानप्रतिबध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः ।

दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदम् । तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्यवसितार्थः । अत्र च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गततया 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्याद्यनुमितौ 'ह्रदो न वह्निमान्' इत्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् नातिप्रसङ्गः । बाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिषु अव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधबाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम् अतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अवच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तेन 'अतेजस्वी पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ विशिष्टपर्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपबाधस्य 'काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ चाश्रयासिद्धेः, शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेऽपि नासंग्रहः एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम्, वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य

'धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च ह्रद' इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु साध्याप्रसिद्धव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं तदुपादानस्य इति–तत्तु न सत्; 'वह्निर्न काञ्चनमय' इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेऽपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याद्यनुमितिविरोधितया तत्र लक्षणसमन्वयात् । द्वितीयदलप्रवेशाद्व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः । तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादि ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यम्; अतो व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतरमात्रोपादाने साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसंगात् इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्य निवेशनञ्च न सम्भवति, साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्त्वज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशाल्यनुमितिसामान्यविरोधित्वाभावात् ।

व्याप्तिविशिष्टविषयित्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् । 'धूमाभाववान् ह्रद' इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधि-

त्वात्। साधारण्याद्यव्याप्तेश्च वह्नित्वाद्यवच्छिन्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वादिमह स्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्वत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात् । अतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेश । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराहार्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यतस्ता दृशानुमितिव्यापकतानिवेश । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदक कमाध्यव त्वज्ञानस्यैव 'साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष साध्यवा' नित्याकारक तया तादृशाकारलिखनस्वरसाच्चादृशहेतुविशिष्ट–पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता निरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादे साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसग , सामाना धिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिज्ञान प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमादिविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवह्न्यादि ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितम् ।

न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेऽपि शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नसयोगादेर्यत्र ससर्गता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् , तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यम् , धर्मितावच्छे दकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माव च्छिन्नत्वमेव ससर्गांशे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित तदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नससर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ।

अथ लिंगोपधानमते हेतो सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानाच्चादृशससर्गताभ्युपगम आवश्यक अन्यथा शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छे देन हेतुमत्त्वज्ञानस्थलेऽपि हेतुविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसयोगादिससर्गकानुमि तेरेवाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिमद्दकालेऽपि

[टी] तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनु मित्युत्पादेन

तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्ते । न हि सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्यो सत्योरनुमितिं कश्चिदुपैति, तादृशबाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवे,तेषां हेत्वाभासताविलोपापत्तेश्चेति चेत्, एवमपि लिंगानुपधानमते तादृशविषयताया मानाभाव एव । प्रकृतग्रन्थस्तु न लिंगोपधानमताभिप्रायक तन्मतेऽनुमिते सर्वैव तदाकारतया तादृशाकारत्वस्याव्यावर्त्तकतया अनुमितिपदस्य तादृशाकारपरत्वेन वर्णनासगते ।

के चित्तु लिंगानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्व व्याख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहायलिङ्गोपधानमतमेवाऽऽश्रयते साध्यव्याप्ये त्यादिना । इत्याकारकानुमितिपद अनुमितेरित्याकारतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते ।

व्याख्याप्रयोजन स्फुटयति तेनेति । एकत्र–वह्नित्वाद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्ध्यादिपरिग्रह । अन्यस्यपरामर्शात् तद्वह्नित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादित्स्या "नुमित्यजनकत्वेऽपी" त्यनेन सम्बन्ध । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथञ्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिंगस्परामर्श, तत्र क्षणत्रविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासम्भवात् न तत्र व्यभिचारो दर्शित ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारादिज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् नोक्त व्यभिचार । तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकत्व च अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वम्, तादृशसम्बन्धेन व्यभिचरज्ञानविशिष्ट यत्

[दी] व्यभिचाराद्याप्त्यादिज्ञानेना यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचाराद ग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्व वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमाद प्यनुमावर्मात्वन्धादाह यथार्थे त ।

तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदक वाच्यम्, तेन 'धूमव्याप्यवह्नि मानय' मित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिक सन्निकर्षजन्यो 'धूमव्यभिचारी वह्निर्धूमव्याप्येन्धनवान्' इत्याकार कसमूहालम्बनग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिक व्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह—व्याप्त्यादी ति । क्लृप्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानु मितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भाव ।

व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावेनाऽन्यथासिद्धत्वशङ्का प्रागेव निराकृता । न क्षति —न व्यभिचारादावव्याप्ति । यत्रासद्धेतु विशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धि स्तत्रत्यदोषेष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एता दृश यथाश्रुतव्यास्यायामनिर्भरसूचनाय वदन्तीत्युक्तम् । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवा रकतया यथाश्रुते यथार्थपद सार्थकयति—पर्वतो निर्वह्निरिति । अत्र इति पदस्य स्थलत्रये प्रत्येक सम्बन्धात् भ्रमत्रयलाभ, प्रत्येकभ्रममादायैवाति प्रसङ्गसम्भवात् तादृशसमूहालम्बन (भ्रमपर्यन्तानुधावने वैफल्यादिति) परत्वासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी, अन्त्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा, तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमांशे भ्रमत्वम् । अन्त्ये च प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तद्भ्रमत्वम्,

किन्तु अभावांशे अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमिति एतादृशविशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमप्रदर्शनम् ।

इदन्तु अवधेयम्—अभिधेयत्वं प्रमेयत्वव्यभिचारीत्यत्र सरूप-सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य-भ्रमो वाच्यः; प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटक-तया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्व-रूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशभ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम् ।

[दी] ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकम् , तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि 'यथार्थे' ति व्यर्थम् , भ्रमविषय. विशिष्टस्या ऽप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह-यदि ति ।

प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमत., असमानप्रकारकज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात् । न च 'हेतु साध्यस्य व्यभिचारी' इत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्य 'अभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी' त्याकारकता नोपपद्यते इति वाच्यम् ; यतोऽभाववद्वृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेव हेतु साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थ । तत्र प्रथमव्यभिचारपदार्थैकदेशे अभावे अनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वय । मत्वर्थीयार्थश्च स्वरूपसम्बन्धवान् , तस्याभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वय , द्वितीय तत्पदार्थपरवाक्यस्थके च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वय ।. षष्ठीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयलभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्धितार्थसम्बन्धिन एकदेशे घटकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वय । एवञ्चोक्तवाक्यात् तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात् तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारतासम्भवादित्यपि वदन्ति ।

भ्रमा दिति । पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वम् : तस्य प्रतिबन्धकपदार्थेऽनुत्पादेऽन्वयः । यथार्थेती ति । यथार्थपददानेन सत्यधिकरणप्रकाराद्यच्छिन्ना

[टी] केचित्तु—दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि, तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादे प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य । तदर्थश्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञान-विषयत्वम्, अग्रे च तत्त्व मित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थ । आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायकत्वमिति प्राहु ।

या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितप्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेऽपि न तानादाय दोष इति भाव । अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादावति-प्रसङ्गवारणेऽपि असद्धेतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघटकसाध्यादे प्रत्येकम् दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणे च तत एव पूर्व-दोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपद व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणे बीजत्वमाह-नान्य ति । एक-देशस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्य इष्टत्वादाह-प्रत्येक-मिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थ ।

हेत्वाभासतापत्ति—हेत्वाभासपदार्थत्वापत्ति । यद्रूपावच्छिन्न-ज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतोर्दुष्टत्व व्यवहारस्यचानुदयेन अनिष्टापत्तिर्न सम्भव-तीति भाव । यादृशविशिष्ट विषयकत्व तादृशानुमितिविरोधितान तिरिक्तवृत्ति, तत्त्वमिति विवक्षया साध्याभावादौ नातिव्याप्तिरित्याशये-नाशङ्कते अथेति । विशिष्टविषयकम्—साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाध-नादिविषयकमेव । तद्घटक च—तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थवि-षयकत्वञ्च । न विशिष्टम्—न तादृशविशिष्टनिरूपितम् । तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् नातिव्याप्तिरिति भाव ।

व्यर्थमिति । यथार्थपदानुपादानेऽपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारण सम्भवात् । ननु तत्र भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेऽपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह भ्रमविषये ति । अप्रसिद्धत्वा दिति । तथा च क्षतिव्याप्तिरिति भाव ।केचित्त्वि ति। नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्ति , तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च ह्रदादिपक्षकवह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम्, तद्रूपावच्छिन्नपक्षस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यक तद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षण यदि तद्रूपावच्छिन्न पक्षसाध्यहेतुकानुमिति विरोधि यथार्थज्ञानविषयत्वमात्रम् , तदा ह्रदत्वा वच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्ध कप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीना धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादति व्याप्तिरित्याशङ्का परिजिहीर्षु ताद्दशाभावप्रतियोगिना यथार्थ ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य ताद्दशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थो व्याख्यास्यते । तच्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामतएव सगच्छते, अतस्तन्मतमवलम्बते तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थ ।

तृतीयलक्षणस्य सर्वमतएव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामताभिप्रायक तया दृष्टान्तत्वेनोपन्यास । तदर्थश्चे ति । प्रथमलक्षणार्थश्चेत्यर्थ । प्रतियोग्यन्तेन दोषानादाय लक्षण सगमनीयमिति दर्शयितु व्यभि चारादय इति । न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयम् । एवञ्च यथार्थपदादाने दुष्टत्वभ्रममादाय सद्धेतावतिप्रसङ्ग इति यथार्थपदसार्थक्यम् । यद्यपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वह्नित्वाद्यवच्छिन्न साधने धूमत्वाद्यवच्छिन्नो दुष्ट इत्यादि सद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्ति , तत्र तत्साध्यपक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारक ज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात्ताद्दशानुमिति प्रतिबन्धकबाधव्यभि चारादेश्चाप्रसिद्धत्वात् । ह्रदादौ वह्न्यादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टत्व

व्यवहार इष्ट ; तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनाय दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यप्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमिति प्रति बन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्न्यादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहार स्यात् ।

न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्यभानात् रास भादौ तद्बाधेन नायमतिप्रसग इति वाच्यम्, तथा सति दोषपदार्थ घटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तल्लाभानुरोधेन हेतु प्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपस्य तृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्त लभ्यवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य अन्वय इत्येव उपग तव्यत्वात् ।

न च विशेष्ये वह्नित्वादिधर्मवैशिष्ट्यबोधकपदसमभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकाऽनुमितिप्रतिबन्धको ऽर्थ । अथवा ऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानुमिति रूपविशेषलाक्षणिकत्व धात्वर्थेऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् ॥ तथा च विशेष्य एव तृतीयान्तार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिप्रसग इति वाच्यम्, एवमपि वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादि व्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गात् यथार्थपदसार्थक्यम्, अथवा इतर भेदानुमापकमेवेद लक्षणम्, तथाच पर्वतपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुक-दुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्धेतौ इतरभेदव्यभिचारात् यथार्थपदसार्थक्यम् । ज्ञान च अत्र स्वज्ञान विषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धावगाहि ग्राह्यम् । तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्ग । अग्रेऽपि ईदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्व वाच्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रति बन्धकता न सम्भवति, साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञान तत्र दोषाणामज्ञायमानतया अविरोधित्वेन अनुमित्यापत्तेः, किन्तु ज्ञानी यपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय तावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा, तच्च रूप तादृश भ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव तादृशभ्रमदशायां विरोधि त्वाभोक्तापत्तिः । एवञ्च सद्धेतूनामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्त विषयताश्रयवह्न्यभावादिभ्रमविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न, यद्रूपाव च्छिन्नविषयतासामान्य प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक तद्रूपविशि ष्टप्रकारकभ्रमविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयम् । 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ च तादृश रूप ह्रदविशिष्ट वह्न्यभावत्वादिकम्, 'ह्रदे वह्निर्नास्ति' इत्यादिज्ञाननिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतासा मान्यस्यैव ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषय तात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सद्धेतुस्थले च तादृश रूप न केवलवह्न्यभावत्वादिकम्, तदवच्छिन्नविषयता सामान्यान्तर्गतपर्वतविषयकज्ञान निरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिब न्धकतानवच्छेदकत्वात् पर्वतविशिष्टवह्न्यभावत्वादिविशिष्ट च न निश्चि ह्रदन्तु प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः ।

तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्करणीयमिति । इद तु बो ध्यम्—यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणे ऽपि यद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषय तद्धेतुताव च्छेदकत्वञ्च तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकहेतुस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमिति र्ध फतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते। तथापि दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वानुरोधेन तन्मतमवलम्ब्य पद्यीसमानं आदृतं इति ।

[दी] लिङ्गमविवक्षितम्। यद्विषयकत्वेन—यादृशविशिष्टविषयकत्वेन। तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेऽप्यतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च कचिद्धेतौ यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्रत्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह—तस्यमित्यस्ये ति। प्रथममात्रस्य दुष्टलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोपलक्षणत्वमेवोचितम्, तथापि ग्रन्थ यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाह—आद्यस्त्वेति। ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहुरित्युक्तम्॥

॥ इति प्रथमलक्षणम्॥

लिंगज्ञानस्ये ति मूले लिङ्गांशनिवेशस्य अनतिप्रयोजनकतया तस्याविवक्षितत्वमाह—लिंगमिति। "यद्विषयकत्वेन" इत्यत्र तृतीयार्थो ऽवच्छेदकत्वम्, तच्चेदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निवेश्यते, तदाऽसम्भव', विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोषविषयकत्वस्य शुद्धह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् अत स्वरूपसम्बन्ध रूपमेव तद्वाच्यम्, तथाच 'पर्वतो वह्निमा' नित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावादावतिव्याप्ति, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वात् असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशनासम्भवात्। अतो यद्विषयकत्वेनेति पदं व्याचष्टे—यादृशविशिष्टविषयकत्वेने ति।

यादृशविशिष्टविषयकत्वेन—यद्रूपावच्छिन्नविषयताकत्वेन। एवम तस्य मित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यर्थ। व्याख्याप्रयोजनं प्रकाशयति—तेने ति। यत्प्रकारत्वेन अनुमिति प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः। पर्वता-

दावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमिति प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे पर्वतविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधेयता-संसर्गावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्वतादिमत्ताया पर्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतावसत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेष्यकं इत्युक्तम् ।

भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सद्धेत्वादीत्यादिपदग्राह्यसाध्यशून्यपक्षकदुष्टहेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि नासङ्गतिः । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याख्यानेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतवह्न्यभावाद्यविषयके शुद्धह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयकज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तासम्भवानवकाशात् । तथा च केवलवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशातिप्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः, वह्न्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो 'वह्न्यभाववान् ह्रदः' इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताऽभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया तादृशप्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छेदकत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादि-

[दी] अवच्छेदकत्वञ्चेहाऽनतिरिक्तवृत्तित्वम् ;

विशिष्टवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यतः तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छेदकत्वं चेति ।

इह—एतल्लक्षणे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । न च विशिष्टदोषविषयकत्वस्य संशयादौ सत्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यम्, ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरम्, षष्ठ्यर्थश्च आधेयत्वम्, तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः, एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्तियादृश विशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशत्वस्यविवक्षणीयतयाऽसम्भवानवकाशात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम् । न तु तच्छून्यावृत्तित्वम्; विशिष्टस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविषयित्वानतिरिक्ततया, तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्ननतिप्रसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति—तदसत्; तथा सति मूलोपात्तस्य ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्निरूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसगाच्च । अस्मन्मते अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताविरहेणातिप्रसंगानवकाशात् ।

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य 'जातिमान् वह्न्यभाववा' नित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्न

[दी] तेन विशिष्टस्याऽसत्त्वेपि

विषयस्तया तस्य च 'ह्रदो वह्निमा' नित्याद्यनुमित्यविरोधितया ऽसम्भव । 'जलवान् वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषासग्रहेण अविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षादिस्थलीयस्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्घटित दोषस्यासग्रहेण च पक्षतावच्छेदकांशे अन्याप्रकारत्वादिनिवेशस्याशक्यत्वात् । तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञाने विशेषणत्वोपगमे 'सर्वमाकाशव' दित्यादिस्थलीयबाधादौ तद्घटकाप्रसिद्ध्या अव्याप्ति ।

यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृशविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्विषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यत्व ज्ञाने निवेश्यम् । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च ह्रदत्वादेर्न वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाद्यवच्छिन्नात्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिविषयता तादृशविषयताभिन्नैव, तच्छून्यत्व च नोक्तज्ञानस्येति न दोष इत्यपि न सत्=तथा सति 'ह्रदो जात्यभाववान्' इत्यादिस्थलीयबाधादे दुरसग्रहत्वात् । जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकावगाहिनो 'जातिमान् जातिमान्' इत्यादिज्ञानस्य जातित्वाद्यवच्छिन्न ह्रदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतारूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्व विरहेण तादृशज्ञानस्य अनुमित्यप्रतिबन्धकस्य शू यत्वान्तेनावारणात्=

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्व तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितह्रदत्वादिघटित-तत्तद्रूपावच्छिन्न विषयतात्वावच्छिन्नाभावस्य दोषात्मकविशिष्टविषयितासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानव्यावृत्तिरिति निष्कर्ष ।

विशिष्टस्य–विशिष्टविषयकत्वस्य । असत्त्वेपि–वह्न्यभावत्वा

[दी] भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः ।

दिना घटाद्यवगाहिनि भ्रमेऽसत्त्वेऽपि । तथा च विशिष्टविषय-कत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि-तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि । न क्षतिः--नोक्तयुक्तया पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवः, तदनिवेशे पूर्वातिप्रसंगो वा । ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-सत्त्वेऽपि विशिष्टविषयितासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया-ऽतिप्रसंगवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति ।

न च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेद-कतायां विशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वं प्रवेश्यम्, तदपेक्षया प्रतिबन्धक-तायां विशिष्टविषयिताव्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्; यतो वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-संशया-हार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकताया स्तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितानिश्चयवृत्तित्वविशिष्टय-द्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयम्; तदपेक्षया लाघवेन स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिरूपदोष-विषयितात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितुमुचितम् । तथा सति निश्चयत्वा-द्यनिवेशात् समानाकारकज्ञानेषु विषयिताया भेदस्याऽप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानविषयिताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीयत्तया प्रतिबन्ध-कतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया अबाधात् प्रतिबन्धकता-वच्छेदकतायां बाधादिरूपदोषनिरूपितविषयितात्वव्यापकताया अक्षत-त्वात् ।

न च 'वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमा' नित्याहार्यज्ञानीयव ह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविषयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्य-

ज्ञानसमानाकारकानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्धेः । 'ह्रदो वह्न्यभाववा' नित्यनाहार्य्यज्ञानीय-वह्न्यभावविशिष्ट-ह्रदादिविषयितायाश्च वह्न्यादि-प्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टह्रदादिविषयिताया भिन्नत्वात्। तथा चानाहार्य्यज्ञानवृत्तित्वविशिष्टविषयिताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्य्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यम्; एवं सति अनाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात्। तावतापि संशयान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वयोरप्रवेशेन लाघवानपायात्।

मैवम्। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्ट पक्षादेर्ज्ञानस्य वह्न्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपाषाणमयत्वादिविशिष्टपक्षादावतिव्याप्तेः। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशमते तादृशविशिष्टविषयितायाः पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसंगानवकाशात्।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताघटितस्य वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदादिरूपपक्षस्य 'जलवान् वह्न्यभाववान्' इत्यादिज्ञानसहितस्य 'जलवांश्च ह्रद' इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टसाहचर्यज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्यात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया मन्मतेऽपि तत्र नातिप्रसंग इति वाच्यम्; ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः साध्याभावे तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धेत्वाद्यज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतु-

व्यापकताग्रहविशिष्ट-तद्व्याज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यक्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्रसंगस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव वारणीयः ।

न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतावत्, तथा च दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टान्तरात्मकतेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यम्; वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमिति प्रतिबन्धकतानितिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः, तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम्ः सत्प्रतिपक्ष-घटकदल (तादृशविशिष्ट) द्वयविषयिता भिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयिताशून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात्, भ्रमात्मकज्ञानीयविषयितासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादिविषयतोपादेया ।

न च दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते, अपि तु हेतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव; व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्पक्षस्य उक्तरीत्या संग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरपि अशक्या स्यादिति अविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टमात्रस्य अलक्ष्यतायाः एव युक्तत्वात् । तथा चोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचितमिति वाच्यम्; एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकी-

[दी] विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन ; तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे व्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

भूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषयताया पक्षधर्मिकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवावच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात्। दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्।

न च पक्षवृत्तित्वविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूप वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । तादृशस्य चासाधारण्यादे पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेतुरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्, पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरूपताया विरोधेऽपि फलत प्रतिरोध एव, तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वात् ।

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्ति, तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्, अत आह **विशेषणीयञ्चे** ति । 'तादृशलक्षण' मिति शेष । **तादृशविशिष्टे** ति । अनुमितिप्रतिबन्धकताया यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदक तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थ । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो **ऽन्तरे** ति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम्, अत

शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षति । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एव चानुमितिप्रतिबन्धकताया यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदक तादृश यत् स्वावच्छिन्ना· विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता· वच्छेदक यत् स तदवच्छिन्नत्व समुदितार्थ ।

यद्रूपावच्छिन्ने लक्षण सङ्गमनीय तदेव स्वपदार्थ । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाध· त्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वय । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे स्वाव च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र· तीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावाञ्च तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्ग । प्रमेयत्व· विशिष्टव्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक· प्रतीतिविषयत्वात् तद्दोष स्यात्, अतस्तादृशरूपाश्रयधर्मिण तद· वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाऽविशेष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छे दकत्वेन विशेषितम् । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यम्, अत स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेश । स्वा· वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचार· त्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्तमानत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषित ।

'प्रमेय गगनवत् वाच्यत्वा' दित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ना विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यद्गगनाभावप्रमेयत्वादि, तदाश्रया विषयकप्रतीत्यप्रसिद्धया व्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरप

पादतयाऽव्याप्ति, अत स्तदवच्छिन्नाविषयत्वस्य निवेश । अत्र च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोषतावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्ये त्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचित । एवञ्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पे यादृग्पयकनिश्चयस्ये त्यत्र निश्चय एव तन्निवेश्य लाघवादित्यवधेयम् ।

अथ 'धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्ने' रित्यादौ बाधादेर्व्यभिचारादिघटिततया तत्राव्याप्ति । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक तादृशरूपान्तरावच्छिन्नावटितत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष, व्यभिचारस्योक्तबाधविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तद्घटितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यम्, व्यभिचारत्वादिरूपत्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्याऽसम्भवात्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदक यत्किञ्चित् स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवम्भूत यद्यत् स प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादि तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यम्; तथा सति 'धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्ने' रित्यादौ बाधत्वाद्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादे स्वावच्छिन्नाविषयक-

प्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नाविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वात् अव्याप्ते दुर्वारत्वात् ।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्विषयित्व यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नानिरूपितम्, तादृशतादृशधर्मावच्छिन्ना ऽविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक यत् स्वम् तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव समुदितलक्षणार्थ । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूताया शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादे स्वपदेनोपादातुमशक्य स्यात्, व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदिकाया कस्या अपि विषयताया व्यभिचारत्वादिविशिष्टानिरूपितत्वासम्भवात् तादृशविषयताया यादृशधर्मविशिष्टानिरूपितत्व घटत्वप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकतया व्यभिचारत्वादे स्वपदेनोपादातु शक्यत्वाच्च न कश्चिद्दोष । अथ वा यद्धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्व यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्य तद्धर्मवत्त्वमेव समुदितार्थ इति वाच्यम्, बाधविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसगात्, तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञानप्रतिबन्धकताया केवलव्यभिचारविषयतायास्तादृशव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायाश्च केवलबाधविषयिताया अनवच्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वम् तस्यास्तादृशधर्मविशिष्टघटकना

वच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात्, प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

अथ वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूमव्यभिचारविशिष्टवह्न्यादिधर्मितावच्छेदककस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादिप्रकारकग्रहस्यानाहार्य्यस्यासम्भवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षकवह्न्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिं स्वयमेव वक्ष्यतीति तद्वारणाऽऽयासोऽयं वृथेति चेत्, भवतु तावदेवम्, तथापि 'विशेषगुणवद्भिन्नो घटो गुणसामान्यवद्भिन्न' इत्यादौ दर्शित समूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धेर्गुणवद्घटादिरूपबाधघटिताया संग्रह आवश्यक । यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वमेव बाध, आश्रयासिद्धिस्तु तत्र घटत्वसामानाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वम्, तस्याश्च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेश । विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदनन्तर्भावादिति न तादृशाश्रयासिद्ध्यसंग्रह इत्युच्यते ? तदा विशेषगुणाभाववान् द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ द्वितीयादिक्षणावच्छिन्ने घटे विशेषगुणवत्त्वरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेशस्यावश्यकत्वात्, यथाश्रुतलक्षणे च तत्संग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदानानुपपत्ति ।

वस्तुतस्तु, अत्र वदन्ती-त्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया तन्मते दर्शितबाधासंग्रहो दोष एव । एतेन स्वावच्छिन्ननिरूपित-

विषयकत्वावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपित-विषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताक धर्मवत्त्व समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वम्, तदवच्छिन्न विषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकशुद्धव्यभिचारादि विषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितत्वाव्याप्यत्वात्, उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्ट घटादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्न विशिष्टपक्षग्रहादिनिरूपित-यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वस्य तादृशाश्रयासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्याप्यत्वात् तत्र लक्षणसमन्वयः । प्रतिबन्धकताया यावत्त्वानिवेशाभोक्तरीत्या बाधविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्ग । स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वानवच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताको यो धर्मस्तद्वत्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकं नैतादृशं स्वम्, तदवच्छिन्नानिरूपितशुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितावच्छिन्नायामेव प्रतिबन्धकताया तदवच्छिन्नविषयताया अवच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले चाश्रयासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितबाधादिविषयित्वानवच्छिन्ना या विशिष्ट पक्षग्रहप्रतिबन्धकता, तदवच्छेदकत्वात् लक्षणसमन्वय इति परास्तम् ।

"यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिनामप्युक्त" इत्यादिनिष्कृष्टकल्पेऽनुमितिप्रतिबन्धकताया अघटकत्वात् प्रतिबन्धकताया विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणदानस्यासम्भवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराऽघटितत्वेन विशेषणीयतया उक्तबाधाव्याप्तेरशक्यपरिहारत्वात् ।

अत्र केचित्—स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थे विशेषणं देयम्, साजात्यञ्च हेत्वाभासविभाजकरूपेण, तच्च रूपं बाधत्वव्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यम् इति व्यभिचारादिघटितबाधादौ नाव्याप्ति ।

न चैव यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वदलस्य वैयर्थ्यम्, घटादेस्तादृशरूपेण सजातीयप्रसिद्ध्यैव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; स्वसजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत् स्व तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षणेन अनुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेप्यतिप्रसङ्गवारकतया तद्दलसार्थक्यात् । न च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादेर्हेत्वाभासत्वविरहाद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण सजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेयम्, तत्र शुद्धव्यभिचाराद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्सजातीयप्रसिद्धिरिति तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादौ सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विशिष्टान्तराघटितत्वेनाघटितस्य विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यात्र निवेशात्, तादृशरूपस्य च व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वादिसाधारणत्वादित्याहु –;

तन्न–, व्यभिचारादिघटितबाधादावपि विशिष्टान्तराघटितत्वाघटितव्यभिचारत्वादे सत्त्वेन तद्घटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना तत्सजातीयतया तत्सग्रहानुपपत्ते ।

न च स्ववृत्तियावद्धेत्वाभासविभाजकरूपेण साजात्य विवक्षणीयम्, तथा च बाधादिघटकव्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वान्न तत्र तादृग्बाधादिसजातीयत्वम्, अतस्तत्सग्रहसम्भव इति वाच्यम्, एव सति बाधविशिष्टव्यभिचारादौ स्ववृत्तिबाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टान्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादे प्रसिद्धावपि तद्घटितत्वासत्त्वेनातिव्याप्ते, तसाव्यभिचारादिघटितबाधादे सग्रहप्रसरोऽग्रे

[दी] एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्ट पक्ष पक्षनिष्ठ तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्तिसाधन साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोष, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वाश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्ट, यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञान अनुमितिप्रतिबन्धक तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्व हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

प्रदर्शनीय एवादरणीय । **प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ**–तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । **नातिप्रसङ्गः,** न दोषव्यवहारप्रसङ्ग –अत्र मेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावान्नेष्टापत्ति सम्भवति ।

न च विशिष्टव्यभिचारादे शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्या क्षततया उक्तविशेषणदानेऽपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्वारेवेति तत्रेष्टापत्तौ च व्यर्थं विशेषणमिति वाच्यम्, दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छिन्ना-नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-स्वावच्छिन्ननिरूपित-विषयतात्वेनान्वयि तावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च प्रमेयत्वविशिष्ट-व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविरहेणातिप्रसङ्गभ-ङ्गादिति हृदयम् ।

नन्वाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षत्वादिकमेव दोष तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतौ दुष्टत्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात् तादृश-धर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरघटिततया ऽव्याप्तिरित्यत आह **एवञ्चे** ति । तादृशविशेषणदाने नेत्यर्थ । **पक्षता वच्छेदकादी** ति । आदिपदात्साध्यतावच्छेदकादिपरिग्रह । पर्वतादि-धर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वत काञ्चनमयत्वाभाववानित्या दिधर्मिविशेष्यकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्व नास्तीत्यादिधर्मिविशेषण कनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकम्, अतस्तद्विषयस्यापि दोषत्वमाह-

पक्षनिष्ठे ति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्टइत्यर्थः । **वा** कारः—समुच्चये । एवमग्रेपि । **साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव** इति । साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, 'साधनवति साध्याभाव' इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासत इत्यभिप्रायेण साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्य (मणिमन्त्रादिन्यायेन) प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणैवेदम् । **दोष** इति । न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिरिति शेषः । तथा चाऽलक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतौ दुष्टत्वव्यवहार इत्यत आह **येन केनापि** इति । एकज्ञानविषयत्वादिनेत्यादि । तद्वान्—तदवच्छिन्नः । दुष्टः—दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोस्तादृशदोषानधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । **दुष्ट** इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव निष्ठार्थकत्वात्, एवञ्च एकज्ञानविषयत्वादिना वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषस्य धूमादौ सत्त्वेन पर्वतादौ वह्न्यादिसाधने तस्य दुष्टत्वव्यवहारविषयतायाः तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहारस्थले दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिबोधकत्वं व्युत्पत्त्या पूर्ववद्वारणेऽपि पूर्ववदेव वह्निना धूमसाधने 'रासभो दुष्ट' इत्यादिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टताव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्वार इति प्रकृतो हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः । एतदाशयेव **प्रकृतो हेतु** रित्युक्तम् ।

ह्रदे वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव

च्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वय बोध. । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकधर्मविशिष्ट एव दुष-धातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र 'ह्रद' इति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकत्वस्य वह्नेरिति-षष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य चान्वयः तादृशा-नुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुषधात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे-ऽन्वयः । एवञ्च पर्वते वह्ने साधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वा-वच्छिन्नपक्षक–वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक–धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रति-बन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्चाप्यसिद्ध एवेति न तथा व्यवहार । पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति दिक् ।

साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादे., अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह; व्याचष्टेऽपि लक्षणमन्यथैव, अन्यथातिप्रसङ्गात्; तादृशव्याख्यामुपन्य-स्यति–यादृशे ति । यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थ । ज्ञानम्–ज्ञानत्वावच्छिन्नम् । **तस्य धर्मिण**–तद्धर्मावच्छिन्नस्य । तेन सम्बन्धेनेति शेष. । **तादृशधर्मवत्त्वम्**–तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वम् । साधनादिविशेषणकसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिविशेष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्या-भाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोष, साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वधर्मताविरहात् । अत्रापि अवच्छेदकत्वं पूर्ववत्, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेष, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलाभाव-त्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छि-न्नवत्ताज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटि प्रविष्टत्वात् । अवच्छेद-कतापर्याप्तिविवक्षणे च ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे-

[दी] अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च

व्याप्ति, यतो वह्नित्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयस्य ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वास्तववह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकता, अपि तु ह्रदविशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूप प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, न तु ह्रदत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति, यद्रूपपदेन वह्न्यभावत्वाद्युपादान न सम्भवतीति ।

'पर्वतो वह्न्यभाववान्' इत्यादौ पर्वतत्वावच्छिन्ननिष्ठ वह्नित्वावच्छिन्नत्वस्वरूपबाधादेरसंग्रहभयेन यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन, प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टे तद्रूपावच्छिन्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नत्वस्य दोष इति विवक्षाया असम्भवात् । अत्र साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादेरपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावानायासो ऽनर्थक इत्यस्वरस कश्चिदित्युक्त्या सूचित ।

यथाव्याख्यातलक्षणस्य यथाश्रुतार्थे 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति दर्शयिष्यते । तत्र विशिष्य पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशेनाप्रसिद्धि, अतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति । पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकाप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्या असम्भव, अत यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षता यद्धेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव

[दी] हेतुत्वे पर्वतादे काञ्चनमयत्वविरहो ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्व प्रमेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा

निवेश्यमिति पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वाभावादावतिप्रसङ्ग, तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादिरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादिति भाव। आदिपद वस्त्वन्तरसङ्ग्रहाय।

प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याभावे ता सूचयति—ह्रदस्ये ति। ह्रदनिष्ठवह्निशून्यत्व धूमशून्यत्व चेत्यर्थ। ह्रदनिष्ठसाध्याभावेऽतिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतपक्षत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम्। महानसीये ति। महानसीयवह्न्यभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थ। अत्रातिव्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्यम्। इदमुपलक्षणम्, साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि जलत्वाभावादावतिव्याप्तिर्बोध्या। प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्ग सूचयति—प्रमेयत्वस्ये ति। वह्निव्यभिचार इत्यनेनान्वय। अत्रातिव्याप्तिस्तादृशसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्या।

प्रकृतहेतुत्व निवेश्यापि एतद्दोषस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदकानिवेशाय आह—केवलधूमस्ये ति। वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्तिव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यर्थ। साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्ति दर्शिता, इदानीं

[दी] पर्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोष । न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्व वाच्यम्; तथा च निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा

व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति–**विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभिचार** इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेऽपि पक्षताव च्छेदकादिनिवेशस्य आवश्यकता दर्शयति–**न वा तत्सम्बन्धेने** ति। तत्र–पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नसाधने । **तस्य**–विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्व यत्राभिमतम्, तत्र तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्व निवेश्यमिति सूचयितु तत्पक्षके त्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वात् । **वाच्यम्**–तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोपलक्षणे निवेशनीयम् ।

तथाचे ति । ' निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा ' नित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । 'पर्वत पर्वतावृत्तिवह्निमा' नित्यत्र पवतावृत्तित्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति, स्वभिन् स्वावृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्याननुभाविकत्वात् । एवं 'पर्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण ' इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति, पूर्वोक्तयुक्ते, पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्ते ' रित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमिते सम्भवति, उक्तयुक्तेरिति । यथा विवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नानास्थलेऽव्याप्तिकथनम् ।

[दी] तद्व्यभिचारिणः पर्वतावृत्तेर्वा धूमादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति । अत्र वदन्ति,—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयतासंयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः तत्त्वं हेतुदोषत्वम् ॥

न कोऽपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा चाऽपार्थकरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन तथा यथोक्तनिग्रहोपपत्तावपि निर्दोषत्वेन पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरुपपाद इति भावः । तादृशानुमितेः—तथाविधविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहार्यपरोक्षज्ञानानुत्पादादिति भावः । यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्योत्तरकालार्थकतया तदुत्तरमिति व्याप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणम्, अतो द्वितीया । अभिमतत्वे तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम्, अत एव ज्ञानपदमपि सार्थकम्, तत्पदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम्, उत्तरपदं च अव्यवहितोत्तरार्थकम् । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इत्यनेन द्वितीया । अधिकरणे उत्तरपदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम्, व्यापकत्वात्मकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ अनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः । तत्त्वम्—तद्रूपावच्छिन्नत्वम् ।

अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशाभेद्याभावे तज्ज्ञानविषयस्य विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वाद्विरोधिविषयितया तादृशनिश्चयीयत्वकथनं स्वरूपकीर्तनमात्रम्, न तु लक्षणघटकम् । तथा च यद्-

पावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयितामयुक्तोभयाभाववत्त्वं तादृशरूपावच्छिन्नस्य दोषत्वमिति समुदितार्थः । वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयानन्तरं 'ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च' इत्याकारकानुमितेः कदाप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यान्तर्गताः, तासु च ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वम् वह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव । तत्र तादृशनिश्चयीयविरोधिविषयितामयुक्तत्वमपि, स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात् । ह्रदत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वविशिष्टप्रकारिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभावे तथात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकम् अपि तु तादृशोपितानाहार्यज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिविषयितामयुक्तत्वमिति वाच्यम्, विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवृत्तिविशेषणाभावप्रयोजकत्वात् अनाहार्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभावस्य विरोधिविषयितामयुक्तत्वाक्षतेरिति 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ वह्न्यभावादिविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः ।

'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न चाहार्यज्ञानमात्रे प्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्न

विशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्, तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वाभावस्य तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा'निति ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छाघटितादृशाहार्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव निर्वह्नित्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयकत्वस्य, क्वचिदप्यक्लृप्तत्वादिति वाच्यम्, अभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणताया अभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयिताप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाववत्त्वमिति एतावन्मात्रे कृते, 'ह्रदो वह्न्यभाववा'नित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादिविषयताया इव तदन्तर्गतिवह्न्यभाववत्त्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रविष्टतया प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधघटकदेशे वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् ।

न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभाव

स्तत्त्वमित्येव सम्यक्, ह्रदत्वादिविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां 'ह्रद' इत्यादिज्ञानीय विषयतायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरनवकाशादिति वाच्यम्; 'पाषाणमयो न वह्निमा' नित्यादिज्ञानविशिष्टस्य 'पर्वत पाषाणमय' इति ज्ञानस्य पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानप्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात्पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैवोभयाभावप्रयोजकत्वात् पाषाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादि ह्रदादिविषयक निश्चयोत्तरोत्पन्न घटाद्यनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलह्रदत्वादावतिव्याप्ति, अत सामान्यपद पूरितम् । तथा सति वह्न्यभावाद्यविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यान्तर्गताया ह्रद इत्यादिनिश्चयानन्तरजात—'ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवाश्चे' त्याद्यनुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तताद्दशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्ति । केवलह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्टह्रदप्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोषत्वानुपपत्ति, अतो यत्पद यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितम् । वह्न्यभावविशिष्टह्रदादि विषयकस्य 'ह्रदो वह्निमान्नवे' त्यादि ज्ञानस्यानन्तर तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यम्, अतो निश्चय इति । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, तेनाहार्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानानन्तर तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षति । दोषविषयक निश्चयनाशे सति तदनुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्ति, अतोऽव्यवधाननिवेश ।

एव दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्तावपि सदोष, अत उत्तरे ति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवेश्यम्,

अत· एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षति । बाधादिनिश्चयानन्तर पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिक प्रत्यक्षस्यचोत्पत्त्या तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेश. । यत्र यत्पक्षकयत्साध्यकयद्धेतुकयादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्धयाऽव्याप्ति , अतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाह–अनाहार्ये ति । तथा च तादृशानुमित्यप्रसिद्धयेन तत्र तथाविधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षण सङ्गमनीयमिति भाव ।

बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादि प्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यतो ऽनाहार्ये ति । ' शङ्खो न पीत ' इत्यादिनिश्चयानन्तर शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्य चाक्षुषादेरुत्पत्त्या ' शङ्ख· पीत शङ्खत्वा ' दित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्ति , अतो मानसे ति । मानसपद दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् , तेन ' नाह गौर ' इत्यादिनिश्चयानन्तर मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूप दोषविशेषजन्यस्याऽऽत्मनि·····गौरत्वादिप्रकारक मानसस्योत्पत्तावपि– ' अह गौर आत्मत्वा ' दित्यादिस्थलीयबाधादौ नाव्याप्ति । एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यद्दोषविषयकनिश्चयानन्तर विरोधिसामग्र्यादिवशेन मानसज्ञान कदापि न जातं तत्राव्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमिति शाब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशव्यावृत्ति पूर्वरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशन प्रयोजन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञान न कस्यापि जात तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्धि , अतो विशि-

धाभावमुपेक्ष्य उभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयतावत्त्वं यद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

[अधिकः क्वाचित्कश्च पाठः ।]

[मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधावव्याप्तिरिति विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्य स्वविषयताप्रयोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतारूपं तादृशविशेषणं निवेश्यम्, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया शुद्धव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ न विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्य स्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादिविषयताप्रयोज्याया पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायास्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यतया तत्सङ्ग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यकसमानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकायास्तादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यकेविष्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया प्रयोजकतया तादृशबाधादेरसङ्ग्रह इति वाच्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवात् । व्यभिचारादिविषयिताया बाधादिविषयितान्तःपातिविषयितामात्रवृत्तिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहित्वविरहवत्त्वप्रयोजकत्वात्, तादृशरूपं च बाधादिविषयितानन्तःपातिव्यभिचारादिविषयितासाधारणं व्यभिचारादिरूपविशिष्टान्तरविषयिता-

त्वाव्यापकत्वात् तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्य—उक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताया येन रूपेण व्याप्त्यादिमत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्य व्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः । बाधसत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य वा अनन्तर जाताया घटानुमितौ या बाधादिविषयिताप्रयोज्याभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि सपूर्ववर्तिज्ञानीयविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकविधबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयताप्रयोज्याभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वय । व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीधितिदृढुक्ताभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहित्वविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्न तादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारविषयितासामान्यव्यभिचारादिविषयितात्वावच्छिन्नप्रयोज्यत्वनियमात् तत्राप्यय तादृशाभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तं निवेश । तथा सति उपदर्शिताभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेऽपि तादृशाधिकरणताप्रयोजक साध्यादिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादेः समग्र इति दिक् ।]

* ननु 'दण्डान्वय पर्वतो वह्निमान् धूमा दित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यकत्वा विशिष्टपक्षे वि...ष्यतावच्छेदके

[दी] पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकम् , न तु वास्तव मात्रम् ,

---

शिष्ट्यावगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदके ति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रह । वैज्ञानिक मिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थ । तथा च पर्वतादे काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहे ऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भाव ।

न च 'ह्रदो वह्न्यभाववा' नित्यादिनिश्चयानन्तर जायमाने 'ह्रदो द्रव्य जलमयो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवाश्च' इत्याद्याकारकसमूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम्, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यप्रकारता, या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपित व्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहितान्तद्वयेन विवक्षणात् , विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्वताद्यशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयिताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नाया प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन 'धूमवान् वह्ने' रित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षति ।

न चात्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेद्विवक्ष्यते ? तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसहारित्वे ऽव्याप्ति , तादृशज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति

[दी] व्याप्तिश्च–अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या, नाहार्याप्रसिद्धि आहार्यज्ञान ग्राह्याश्रुतत्या, अनन्यगतिकत्वात् । एवञ्च वस्तुगत्यनिश्चयानन्तरं निर्वह्निमादिविशिष्टपक्षग्रहेऽपि न क्षति, तस्य विरोध्यविषयत्वात् ।

निवरणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रनावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्ति तज्ज्ञानस्य प्रागभावाद्यनवगाहित्वया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावात्, अत आह–व्याप्तश्च त । अन्वयतः–अन्वयनिरूपिता, प्रकृतहेतुनिष्ठा प्रकृतसाध्यानरूपिता यावत् । सा चात्र ताभ्यामन्यो या । यभेदेन भिन्ना अव्यभिचारतव्यापकसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधा ग्राह्या, अतोऽत्यन्ताभावाविगर्भव्याप्तज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तित्वादिज्ञानस्य च प्रागभावानवगाहित्वया अविरोधित्वेऽपि न क्षति । व्यतिरेकतः व्यतिरेकनिरूपिता, सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा । वाच्या–व्याप्तिपदेन विवक्षणीया । तथा च तत्तद्व्याप्तिप्रकारकानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगिकत्वाभावः एव निवेशनीय इति भावः ।

ननु 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्याप्रसिद्धमिति कथं लक्षणसमन्वय ? इत्यत आह–नाहार्याप्रसिद्धिरिति । आहार्यज्ञानेति । निर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निमत्त्वज्ञं जायतामित्याद्याकारकेच्छाजन्यप्रत्यक्ष एव इत्यर्थः ।

विरोधिविषयिता प्रयुक्तयनिवेशन प्रयोजन माह–एवञ्चे ति ।

[टी] एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याऽनुमितावपि, मानसं ज्ञाना-ऽविरोधित्वाच्च ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशने च इत्यर्थः । न क्षति-न 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ घटादौ अतिव्याप्तिः । तस्य-घटादिनिश्चयस्य । विरोध्यविषयत्वात्-स्वानन्तरानुमिति सामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयतात्वविरहात् । वह्निमत्पर्वतादिविषयकसमूहालम्बनात्मकघटादि निश्चयानन्तरजातज्ञान निष्ठतादृशोभयाभाववत्त्वस्य तज्ज्ञानीयविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गत समूहालम्बनात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

देऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्मितावच्छेदकसामान्यविधेयकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभावसत्त्वादपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम्, यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषाकालिकत्वमुत्तरं तादृशानुमितिः कदाचिदपि न जाता तत्रैवातिव्याप्तेः सम्भवात् । द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेश्यम्, न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह—मानसज्ञानेति। साध्यनिश्चयस्येत्यादि । उभयाभावघटितलक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शितव्यभिचारघटितबाधादावव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेश्यम्, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया शुद्धव्यभिचारादि विषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयताप्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया स्वघटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तत्सङ्ग्रहः ।

न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया स्तादृशबाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्याया विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणताया प्रयोजकतया तादृशबाधाद्यसङ्ग्रह इति वाच्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवात् व्यभिचारादि विषयिताया बाधादि विषयितान्तःपाति विषयितामात्रवृत्तिरूपेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहिताविरहवत्ता

प्रयोजकत्वात् तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयितासाधारणव्यभिचारादिरूपविशिष्टविषयितात्वाव्यापकत्वात् तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयिताप्रयोज्योक्तसाध्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात् प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयता या येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयितात्वव्यापकेन प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयताया प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाश ।

यावत्सत्प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य वानन्तरं जायमानायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयिताप्रयोज्या या अभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेपि स्वपूर्ववृत्तिज्ञानीयविरोधिविषयिताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात् एकैकविषयबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयिताप्रयोज्याद्यवगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वय ॥ व्यभिचारादिघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमात् तत्र तत्सङ्ग्रहाय तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेश ॥ तथा सति दर्शितोभयाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमे ऽपि तादृशोभयाभावाधिकरणताप्रयोजकसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन तादृशबाधादे सङ्ग्रहः ॥ बाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहित्वादिविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वनियमात् तत्सङ्ग्रहाय तथा सति उभयाभाव-

प्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्व संनिवेश्य तादृशाभावाधिकरणताया संनिवेश, तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्ववृत्तिसंनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्ननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधिकरणताया सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादिविषयिताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेऽपि केवलनिर्वह्नित्वादिपक्षतावच्छेदककवह्न्यादिसाध्यकस्थले, यनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावादेरूप बाधादिदोषेऽव्याप्ति, तादृशबाधादिज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया तदीयविरोधिविषयिताया तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात्, तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र हेतौ दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्ते । तत्रेष्टापत्तौ च निर्वह्नि पर्वतो वह्निमानित्यादावपि तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यात् । न च तत्राभाववान् वह्निमानित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववान्निर्वह्निरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्वह्नित्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् । अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशवह्न्यादिभ्रमावगाहित्वस्य वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्ते । अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वह्नित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धे । एवं वह्निमान् निर्वह्निरित्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्ति, वह्निमत्त्वनिष्ठवह्निमत्त्वादेरेव तत्र दोषत्वसम्भवात् तद्विषयकज्ञानस्य कचिदपि प्रतिबन्धकत्वायोगात् । एवं यत्र निर्वह्नि पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्व न दोष, विशिष्टपक्षग्रहायवि

रोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेरुक्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च। पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वमप्रसिद्धम्, वह्निशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात्। नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्वह्निपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादिर्दोषः, तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात्। नापि पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वम्, अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कोऽपि दोषः स्यात्। यत्तु-प्रयुक्तत्वव्यापकत्वम्, यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयिताया उभयाभावव्याप्यत्वञ्च स्वाश्रयतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तम्, एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतादृशोभयाभाव इति पर्यवसितम्। एवञ्च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादिविषयिताया स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारत्वनिविष्ट तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविषयकत्वार्थकतया तत्र एतल्लक्षणं सुसमन्वयकमेव, तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात्।

न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया असत्त्वादिति वाच्यम्, विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तियद्विषयिताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन विवक्षणात् घटादिविषयितायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात्। न चैवं विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य

विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तेर्वारकतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति—तत्तुच्छम् ; 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यनात्मकस्य हेत्वाभासान्तरताभयेनासम्भवद्दोषलक्षण (लक्ष्य) भावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया अतिव्याप्तेस्तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्व निवेश्यते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गक तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व रूपविरोधित्वस्य विषयिताया निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् , उक्तरीत्या 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषेऽव्याप्तिश्च ।

यत्तु—पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधिविषयितापदार्थः, तथा च यन्निरूपिततादृशविषयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकोभयाभाव स्तत्त्वमिति समुदितार्थः । निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटिद्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्यज्ञानत्वम्, कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात्—'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्ति, तत्त्वमित्येतावति कृते 'ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवान्' इत्यादौ ह्रदादिनिष्ठवह्न्यभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्ति, वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन

वह्न्यभावादिग्रहविरोधित्वात् वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति ,

तदपि न , 'वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववान्' इत्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमेन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्ते । 'वह्निमान् वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववान्' इत्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदो वह्निमा' नित्यादिस्थलीयबाधादिविषयितासत्त्वेनासम्भवप्रसङ्गाच्च । वह्न्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषित ह्रदादिनिरूपितविषयिताया साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपिताया अपि दोषविषयित्वावच्छिन्नाया विषयिताया साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तेर्वारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्य तादृशनिश्चयावृत्ति , तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव निरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । अमान्यवृत्तियदीयविषयतासामान्य तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताया विवक्षणेन निर्वाहेऽपि विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यनभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिवक्ताभिधानस्य ग्रन्थकारीतविरुद्धत्वादिति ।

एतेन विषयताया उभयाभावप्रयोजकत्व तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटित तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेना ऽनाहार्यालौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् , एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-

प्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम्, विषयित्वादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयमेव । 'निर्वह्निर्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुस्सम्रहत्वादिति चेत् ?

अत्र केचित्—कथिदित्यग्रिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दीधितिकृतां निर्भर, 'निर्वह्निर्वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणाऽस्वरसस्याग्रिमकल्पे कथि दित्यनेनेवात्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचित्त्वि त्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहु रित्युक्तमित्याहु ।

परे तु—घटाभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्यादिज्ञानप्रति तद्धर्मितावच्छेदकत्ववह्न्यभावादिमत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मितावच्छेदकभेदेन तदकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदकधर्मानिविनेश्यानाहार्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादिनिश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव कल्पयते; एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववृत्तिप्रतिबन्धकनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवृत्तिनिष्ठ प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशसम्बन्धित्व प्रति प्रयोजकतया वह्न्यभावादिनिष्ठवह्न्यभावादिप्रकारकज्ञानीयधर्मितावच्छेदकताख्य विषयितायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्यवह्न्यादिप्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदकत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्न्यभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्यभावादिप्रकारकनिश्चयविषयिताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपरीतज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे 'निर्वह्निविशेष्यकवह्निज्ञान जायता' मित्याकारकेच्छाजन्यस्य 'निर्वह्निर्वह्निमान्,

[दी] तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चानाहार्यस्य ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वम्, तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् ।

घटाभाववांश्च वह्निमान्' नित्याद्यनाहार्यज्ञानस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया 'घटाभाववान् वह्न्यभाववान्' नित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे 'घटाभावविशिष्टविशेष्यकवह्निज्ञानं जायता' मित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्, यतः सामान्यतो वह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत् स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनाधिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेष्यता विशेष्यधर्मितावच्छेदकता सम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यम् उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः अधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति वदन्ति ।

'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' नित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण लक्षणं व्याचक्षाणानां केषाञ्चिन्मतमाह—तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्ये ति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्ये त्यर्थः । तादृशहेत्वि ति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना । ज्ञानम्—ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादि

[दी] ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीतिस्त्वत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्तव्येत्यपि कश्चित् ।

विषयकस्य कस्यचित् समूहालम्बनस्य तादृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेऽपि नातिप्रसङ्ग । स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फलितोऽर्थ ।

अत्र च विषयितानिष्ठ स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम, न तु विषयनिष्ठ निर्वाच्य तादृशज्ञानविरोधित्वम्, तस्येव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विषयनिष्ठस्य निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया तदेवाह तादृशज्ञानविरोधित्वं चे ति ।

तादृशज्ञानविरोधित्व यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्व, तदा पूर्वनिरुक्त यथाश्रुतमूलार्थ एव पर्यवसानात् 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान्' इत्यादिस्थलीयदोषा यासि तादवस्थ्यमिति तन्निर्वक्ति—ज्ञानविरोधित्वञ्चे ति । तद्विषयविषयके ति । तथा च 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य 'निर्वह्नि पर्वत' इत्यादि ज्ञानस्य प्रतिबन्धक यद्वह्निमान् पर्वत इत्यादिज्ञान तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्स्वर्गीयाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वय ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानाविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्ति । स च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यत

र्वन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकतावच्छिन्नहेतुप्रकारकग्रहत्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकधर्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः, घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्, यतः पर्वतांशे वह्निमत्त्वाद्यनवगाहिनो 'निर्वह्निः पर्वतः' इत्यादिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्वतादिविषयिता सैव अनाहार्यत्वविशिष्टतया 'वह्निमान् पर्वतः' इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका, तस्याश्च 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमा'नित्याद्याकारकाहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्यज्ञानसामग्र्याश्चाहार्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका वह्निमत्त्वादिप्रकारतानिरूपिततादृशपर्वतादिविषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिका-इति निर्वह्नित्वादिप्रकारतानिरूपितपर्वतादिविषयितात्वेन 'निर्वह्निः पर्वतः' इत्यादिज्ञानीयविषयितापि तथाविधग्रहत्वव्यापिकेति चेत्, तर्हि विषयितात्वादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारणमशक्यमिति चेत्,

मैवम्—यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृशग्रहत्वव्यापक तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

अत्र चाऽस्वरससूचनाय कश्चि दिति । स चोक्तयुक्त्या 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण । न च धर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्येतादृशज्ञानसमानविषयकाना-

[दी] केचित्तु—यादृशपक्षयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषा सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वम् । एकमात्रदोषस्थले च तत्त्व मेव हेत्वाभासत्वम् । स च अतिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न नैयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादे साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्, शब्दाभेदमात्रस्य च अकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

हार्ये 'वह्निमा' नित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षसमन्वय (अत्रापि) सम्भवतीति वाच्यम्, तादृशमताश्रयणे 'पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ वह्न्यभाववद्भेदादेर्दोषताप्रसङ्गात् ।

यादृशे ति । सर्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकम् । **तावदन्यान्यत्व** मिति । यत्र यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रति बध्यज्ञानं प्रसिद्ध्यति, यथा 'निर्वह्नि पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धि धूमाभावविशिष्टनिर्वह्नि पर्वतादिरूपसरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्व्याप्यरूपघटकभेदेन विशेषण विशेष्यभावभेदेन च वि भिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधिस्वरूपा सिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेश, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहात् । यत्स्थलीययादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानमप्रसिद्धम्, यथा 'निर्वह्निर्वह्निमा' नित्यादिस्थलीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तत्स्थलीय दोषाणामनायत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्व वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्व ह्नित्व निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावत्व निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिना च अननुगतरूपेणैव निवेश ।

अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्ध (विशेष्य) विशिष्टसाधा

रणतया 'सर्वमाकाशव' दित्यादौ आकाशाभावादिविशिष्टसर्वादिरूप-बाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतम-विषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमेवाभिमतम् । अयञ्च प्रकारो यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धि-स्तत्रैवादरणीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवात् यथाश्रुतमूललभ्य लक्षणमेव साधीयः, शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-णत्वादित्यवधेयम् ।

यत्र चाश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः, प्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धम् 'महानसत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षमहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षण-त्वमुचितम्, न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशा-भावव्याप्यविशिष्ट पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्त समू-हालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह—**एकमात्रदोष-स्थल इति** । एकविध एव यत्र दोषस्तत्र तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्य-ज्ञानञ्च प्रसिद्धम्, तादृशदोषस्थल इत्यर्थः । तेन आधाभावत-द्व्याप्यभेदेन विशेषणविशेष्यभावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्व-सम्भवात् एकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि ('पर्वतान्यः पर्वतो वह्नि मान् धूमा' दित्यादावेकमात्रदोषस्थले आधाभावतद्व्याप्यरूपघटका-दिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावात्तावदन्यान्यत्वस्य लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि च) न क्षतिः । तत्त्वम्—तादृशत्वम्, निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् ।

इदमुपलक्षणम्—यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचारविरोधासिद्ध-यस्त्रयो दोषा न तु बाधप्रतिरोधौ 'पर्वतो वाह्निमान् ह्रदत्वा' दित्यादौ, तत्र तादृशपरामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम्; यत्र च

बाधप्रतिरोधाश्रयासिद्ध्यादयो दोषा न तु व्यभिचारविरोधौ 'ह्रदो वह्निमान् धूमात्, ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात्, काञ्चनमय ह्रदो वह्निमान् धूमात्, ह्रदो वह्निमान् काञ्चनमय धूमात्' इत्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसाधनयोर्वैशिष्ट्या-वगाहि यत् ज्ञान तद्विरोधित्वमेव तथा; एवं यत्र व्यभिचारासिद्धी एव दोषौ 'काञ्चनमय पर्वतो धूमवान् वह्ने' रित्यादौ, तत्र विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टहेतुमद्विरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यम्।

ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षण घटक तत्तद्धर्माणां भा-गासिद्धतया हेत्वाभाससामान्ये इतरभेदाननुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावा-रकतया तदितरांशवैयर्थ्य मित्यत आह—स चे ति। स च अन्योन्याभावोऽतिरिक्त एवेति योजना। स च—तत्तद्धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च। अतिरिक्त—तत्तद्धर्मातिरिक्त। तथा च धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यम्, तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रति योगिताकभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिता-वच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेद-कूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्वि-शिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन कल्पयितु युक्तत्वादित्यभिप्राय। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण। तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतम विषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे त्वधिकरणविकासकतया (अधिकविरासकतया) विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयम्।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्या दिस्थलीयलक्षणस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणा-क्रान्ताना पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह—पञ्चविधभेदोक्तिस्त्व

ति। पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः। **तत्सम्भवस्थले** ति। यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः, 'गौरश्वो घटत्वा' दित्यादौ, तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः।

ननु एवं लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह—**व्यभिचारादे** रिति। **साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्**–साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्। तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमान्न भागासिद्धिरिति भावः।

ननु एवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयानित्यत आह—**शब्दाभेदस्ये** ति। इदं पुनरिहाधेयम्। तावदन्यान्यत्वमितरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तम्; तथा सति निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्वावच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया "निर्वह्नित्वादिविशिष्टे वह्निसाधने" इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्, अप्रसिद्ध्या तस्य हेत्वन्वयिनिर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात्; किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वादिकमेव तथा; उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता च उभयमेव साधनपदार्थः। प्रकारतारूपतदर्थेऽपरतदर्थैकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च षष्ठ्यन्तवह्निपदवाच्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थे निर्वह्नित्वादिविशिष्टविशेष्यतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः। साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः। निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः; तदन्वितनिरूपकत्वे द्वित्वान्वयः। द्वित्वान्वयितादृशनिरूपकत्वयोः दोषपदार्थघटकाभावे अन्वयः। तथा च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपक-

त्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकवानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकीभूताभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि प्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघटककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावात्, अत्राय दोष इत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति निष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणतात्वव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्मवानेव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

* इति हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणम् ॥ *

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

[दी] स्यादेतत् ; ' शब्दोऽनित्यश्शब्दत्वा ' दित्यत्राऽसाधारण्ये ऽव्याप्तिः ; सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्राऽसत्वात् ।

॥ अथ दशाविशेषः ॥

असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वं निर्विवादमेव । एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्यजनकत्वात् तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य **दशाविशेष** इत्यादिमूलस्याऽनुत्थितिः । अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात्, अतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतरणिकामाह— **स्यादेत दिति** । इत्यत्र **असाधारण्ये**—एतत्स्थलीयसाधारण्यरूपदोषप्रकारक हेतुविशेष्यकप्रमाविषये सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वात्मके । **अव्याप्तिरिति** । तद्विषयकत्वस्य निरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु केवलं सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं न दोषः, अपि तु साधनवृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकतातिरि-

[दी] एवम् 'शब्दोऽनित्यः कृतकत्वा' दित्यत्र सत्प्रति पक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्त्वविरहा-दित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते—दशाविशेष इति ॥ हेत्वोः=सद्धेत्वोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः ॥ सन् प्रति-पक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोः दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य, पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायाम् । आभासत्वात्,—अनुमित्यजनकत्वात् । तद्बुद्धेः—हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः ।

त्कृद्यत इत्यत आह—सर्वे ति । तत्र—हेतौ । असत्त्वात्–अवृत्तेः-साध्यवति पक्षे हेतोर्वृत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशविशिष्ट-स्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्व्यावृत्त-त्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्यकत्वादिति भावः ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादा विति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः । असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्विशेष्यां-शनिवेशः । अप्यनन्तरमव्याप्तिरित्यनुषज्यते । तद्विषयकत्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भाव ।

ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकम् न तत्र दोषः, अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वमेव । तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु प्रतिबन्धक-तानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह—पक्षस्ये ति । तथा च पक्षघटित-विशिष्टस्याप्रसिद्धतया पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भाव. । तयोः—तादृशस्थलीययोर्दोषत्वेनाभिमतयोर्धर्मयोः ('शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा' दित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यव्यावृत्तत्वादिज्ञानवि-षये अव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वात्; अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य

[दी] प्रतिबन्धकत्वं पर मायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वम्, असत्त्वात्; अन्यथा बाधभ्रमेण अनुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात्। को हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्रमयो रनुमितिविरोधित्वे विशेषः ! निर्युक्तिक स्तु प्रवादो ऽश्रद्धेयः।

चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाद्धेतुपदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे—हेत्वो रिति। सद्धेत्वोः साध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवात् असाधारणसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे—असाधारण इति। तथा—प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः। सद्धेत्वोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वाऽयोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे—आभासत्वा विति। सद्बुद्धे रित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न सम्भवति, सत्प्रतिपक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमात्, हेतुविषयकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति। हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अतस्तत्पदस्य हेतुपक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्व्यावृत्तत्वसाध्याभावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया सद्बुद्धिपदं हेतुविषयक साध्यवद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारण्य बुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे तद्बुद्धे रिति। तयोरलक्ष्यत्वलाभाय हेत्वो रित्यनन्तरश्रुत एवकारः "प्रतिबन्धकत्व" मित्यस्यानन्तरं योजनीयः। तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे—प्रतिबन्धकत्वं परमायाती ति। परम्—केवलम्।

एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—नत्वि ति। तद्विषयस्य—तादृश बुद्धिविषयस्य। दोषत्वम्—दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्। असत्त्वात्—लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्। प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः। असत्त्वात्—विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति

[दी] यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकम् तद्वत्त्वम्, तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वं च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधम्; विषयरूपं साधारण्यादि; बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः । तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपं च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम् । तद्वत्त्वं च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति;—

तु नार्थः । एकदेश एवाऽव्याप्तेराशङ्कितत्वया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् ।

अन्यथा–प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । बाधभ्रमेण-पक्षे साध्याभावभ्रमेण । तस्य–तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्तिकस्त्वि ति । ये तु उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां मतमुपन्यस्यति यत्त्वि ति । ज्ञानस्ये ति । षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थे ऽन्वयः । तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्रापि अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्, उक्तयुक्तेः । तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः–व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः ।

ननु एतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसमन्वयः ? तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादौ लक्षणसंगमनम् ? व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह–तच्चे ति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्चेत्यर्थः । प्रमा-

[दी] तन्न ; तद्वत्त्वं हि हेतो र्नाभेदेन, बाधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च

त्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाय आपादितायाः सद्धेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्तुमाह—बाधे चे ति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाश्चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमेते ति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह—तद्विषयकत्वेने ति । तथा च विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयतया अवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति भावः । **विरोधि-सामग्रीकालीनत्वादी** ति । विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रति-पक्षिते असाधारणे च सद्धेतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वम् ? तस्य ज्ञान एव सत्त्वात् इत्याशङ्कां परिहरति **तद्वत्त्वञ्चे** ति । **तद्विषयहेतोरपी** ति । तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीन-त्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्याप्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । **नाभेदेने** ति । विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाव-यद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनादिरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वादे-तादृश सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादिप्रसक्तिः, अतो बाधे **तदभावा** दिति । वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपबाधे धूमादिहेत्व-भेदासत्त्वादित्यर्थः । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । **अतएव-** बाधिते अव्याप्तेरेव । **नाश्रयतया**—तद्वत्त्व विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्ध्रदानाश्रयत्वादेकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चा-

[दी] साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्वृत्ति हेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च, यथाकथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

ऽऽधारत्वानिर्वाहकत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमाह **वह्निव्यभिचारी** ति ।

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकतावच्छेदक', न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति–**साध्याभाववदि** ति । **साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्ये** ति । तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः ; तथा च वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमेवेति भावः ।

ननु धूमादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः । उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यप्रतीकरात् इत्यतोऽन्यत्रातिप्रसङ्गमाह–**साधारण्यादिविषयकत्वस्यचे** ति । **ज्ञाननिष्ठस्य**–ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य । **सत्तादी** ति । सत्तावान् ज्ञाना' दित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्त्वाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं, ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति–**यथाकथञ्चि** दिति । **अतिप्रसञ्जकत्वा** दिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यके ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यके धूमादावपि

[दी] विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यानुमिते प्रतिबन्धक, मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य । अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्ध,

---

दुष्टत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थ । सत्प्रतिपक्षादिस्थले विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय यत् लक्षणसत्त्वमुपपादितम्, तत् दूषयति **विरोधिसामग्री** ति । न स्वसाध्यानुमितेःप्रतिबन्धक इति । न स्वजन्यानुमिते प्रतिबन्धक इत्यर्थ । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति हृदयम् ।

विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दिसूचनायाह **मणीति** । "न प्रतिबन्धक" इत्यनुपज्यते । तथा च विरोधिकोट्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्ति । मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्पयते इति चेत्तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वम् प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथ विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् ? तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भाव । कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव अत्र विवक्षितम्, न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम्, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह *अथे त्यादिना* ।

यद्धर्मे ति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकीभूत अनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवे त्यर्थ । निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादे

[दी] तदेवाऽत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् । भवति च प्रतिबन्धकी-भूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथेति चेत् ? न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका ; विशेषतस्त्वत्र; तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात् ; किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा ।

ऽपि न क्षतिः । अत्र—एतल्लक्षणे । प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम् प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितम् । भवति चे ति । विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहितोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय । तथा—अवश्यमनुमित्यनुत्पादः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति न वै इति । न हीत्यर्थः । कालादी ति । घटितान्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका, कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वापेक्षया प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबध्यकार्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्यास्तत्कोट्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकमेव, तत्र फलानुत्पादेन सामग्र्या एवाऽसत्त्वात् इत्याह विशेषतस्त्वि त्यादिना । अत्र—सत्प्रतिपक्षस्थले । 'सामग्री न प्रतिबन्धिके' त्यनुषज्यते । तत्सत्त्वे—सामग्रीसत्त्वे । कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्—सामग्र्याः कार्योत्पत्तिनियतत्वात् इति भावः ।

ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यते इत्यत आह किन्त्वि ति । विरोधिपरामर्शः—साध्या

[दी] यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्यबाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकः तदा ऽप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यं तत्र निवेश्यताम् । यदा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तदा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यतिप्रसङ्ग ।

भावव्याप्यवत्तानिश्चय । तथा–अनुमितिप्रतिबन्धक । ननु यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शो वह्न्यभावाभाववान् पक्ष इति बाधनिश्चयोपि च वर्त्तते तत्र वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धम् । विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह यदि चे ति । तत्सत्त्वेऽपि–विरोधिपरामर्शसत्त्वे ऽपि । तत्साध्यबाधावतारे–तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटे पक्षे ऽभावनिश्चयदशायाम् । नानुमितिप्रतिबन्ध –न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पाद । "अप्रामाण्यग्रहाभावस्ये" त्यनन्तर "वैशिष्ट्य" मित्यनुषज्यते । तदभावस्य–विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य । तत्र–विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निवेश्यता मिति । अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे-तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमिति स्वीक्रियते नत्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैव उपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदिचे त्युक्तम् । अप्रामाण्यग्रहाभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च दर्शितम् ।

ननु अस्तु अनुमितौ विरोधिपरामर्शमात्र प्रतिबन्धकम्, तथापि तद्घटितविरोधिसामग्रीकालीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वाचादृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व दुरुपपादमेव ।
५१ च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशा-

[दी] न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि। यदपि-यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम्, सत्प्र-तिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा; तद्वत्त्वमपि हेतोस्त-ज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वा-दिति;

विशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एव इत्यतो विरोधि-परामर्शादिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्धेतावति-प्रसङ्गमाह यदा चे ति।

तथाविधे ति। भ्रममसाधारणेत्यर्थः। 'अपी' त्यनन्तरं नानुमिति रित्यनुषज्यते; तथा च तादृशं बाधादिग्रहकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्वत्त्वेवेति भावः। इति—इत्यतः। अतिप्रसंग इति। बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेन इष्टा-पत्त्यनवकाशादिति भावः। विरोधिपरामर्शादिकालीनत्वमादाय सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह—न चे ति। न हीत्यर्थः। अतीतादा विति। तथा चातीतादिसद्धेतौ विरोधि-परामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यते इति भावः। सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्त्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति—यदपी त्यादिना। यद्विषयकत्वेने ति। तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वम्, न तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम्; तथा सति विरोधि-व्याप्त्यादेर्दोषत्वानुपपत्ते:, प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनी-जिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतधर्मेऽतिप्रसङ्गवारणाय।

ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्, पर्वतो वह्न्यभाववान् जलत्वा' दित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवाया-

[दी] तदपि तुच्छम्, साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टं च तत्राऽप्रसिद्धमिति चेत् ?

दिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाश्च प्रकृतहेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वम् ? अत आह—तद्वत्त्वमपी ति । विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपे ति । स्वविषयकज्ञानविषयतात्मकेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भाव. । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतौ उपपादयति—तस्ये ति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालम्बनरूपतये ति । न च एवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्; तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयकेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः ।

साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन—साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञाने ति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थ । मतभेदेन विकल्प. । तस्य—तादृशज्ञानस्य । साध्यवत्यपि पक्षे—पक्षे साध्यवत्यपि सति; पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपि इति यावत् । अतिव्याप्ते रिति । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ बाधभ्रमनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकवह्न्यभावादे स्वविषयकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भाव । इदमुपलक्षणम्; वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो बोध्य.; तदापि पक्षांशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात् ।

[दी] तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभाववान् पक्षः प्रसिद्धः । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वं चाऽतिप्रसक्तम्, धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात् ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादाय अतिप्रसङ्गस्योद्धारमाशङ्कते–विशिष्टे ति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, न तु साध्याभावविषयकत्वमात्रमित्यर्थः ।

विशिष्टश्च–साध्याभावविशिष्टपक्षश्च । तत्र–बाधस्थले । सत्प्रतिपक्षस्थले सर्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमेवेत्यभिमानः । भ्रमं निराकरोति–तर्त्कि मिति । पक्षावृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वत्रे ति । सत्प्रतिपक्षे–सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति–यथाकथञ्चि दिति । अतिप्रसक्तम्–सद्धेतुसाधारणम्; तथा च पर्वतादेर्वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य धूमादिरूपसद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति–धूमादे रिति । ज्ञानरूपेण–स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन । तदाश्रयाश्रयत्वादिना–स्वाश्रयद्रव्यत्वाश्रयत्वादिनेत्यर्थः । आदिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिमत्त्वात्–वह्न्यभाववद्वृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितयद्धर्मिविशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वमिति वाच्यम्; एवञ्च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभाववद्वृत्तित्वादि-

[दी] यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् । तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ, अस्ति च क्वचित्सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

प्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतोरभावात् न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते–यादृशे ति । सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते इति । 'ह्रदो वह्निमान् धूमवत' इत्यादिस्थले धूमवदादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावव्याप्यवत्ताया असत्त्वादिति भाव । 'ह्रदो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावव्याप्यधूमत्वादेस्सत्त्वात् सर्वत्रे त्युक्तम् । क्वचित्सद्धेता विति । सद्धेतुतादशायामपि क्वचिदित्यर्थ । 'पर्वतो वह्निमान् धूमा' दित्यादौ विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयवह्न्याद्यभाववह्निमदन्यत्व तद्व्याप्यादे तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भाव ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वम्, ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्यनुरोधात्; क्वचिदेव कदाचिदेव कस्यचित् सम्बन्ध, एवञ्च विरोधिव्याप्त्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्ध। तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात्; साध्याभावादेर्भ्रमात्मकज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि तथा परमेश्वरादिसाधारण, साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्वदैवेति–तत्तु हासास्पदमेव, सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात्, वासनाविशेषवता तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात्, तज्ज्ञानस्य अनियतसम्बन्धत्वाऽसाधकत्वादिति । बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयो' प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रति प्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वरूप लिङ्गा-

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिंगाभासत्वम्; तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम्।

[दी] यद्यपी ति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवम् "नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वा" दित्यादिनाऽप्यागमविरोध स्स्यात्;—तत्राऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्याऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भावः ।

साधारणदोषत्वं न भवतीति आक्षिप्तं मणिकृता, तादृशप्रतिबन्धकतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह—**स्थाणुत्वाभावस्ये** ति । **स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयो** रिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवम्—शाब्दबुद्धौ बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे । **नरशिरः कपाल** मिति । नरशिरःकपाले शुचित्वाद्यनुमापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन सत- फलद्वारा वा आगमजन्याशौचबोधप्रतिरोधः स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्ध., तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते तत्रे ति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनाऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाऽशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रामाण्यं ज्ञाप्यते। अनुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्ति ॥

[दी] " यद्वे " त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति आनुमानिकबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत् ? एवमप्युपनीतभानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् । इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचिताया तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति समाप्ता ॥

तज्ज्ञानं न सम्भवति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषय विपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्य गृह्यते । तथा च तादृशप्राण्यज्ञत्वज्ञान न शैत्यानुमितिजनने शाब्दाशैत्यज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थ । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्य गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरित भाव ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्व व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम्, तत्र

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिंगाभासत्वम् ; तथापि ज्ञायमानस्याऽऽभासस्याऽत्रलक्षणम्।

[दी] यद्यपी ति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवम् "नरशिर कपाल शुचि प्राण्यङ्गत्वा" दित्यादिनाऽप्यागमविरोध स्स्यात् ;-तत्रा ऽनुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्या ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति भाव ।

साधारणदोषत्व न भवतीति आक्षिप्त मणिकृता, तादृशप्रतिबन्धकतायाञ्च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहाराय तत्र युक्तिमाह-**स्थाणुत्वाभावस्ये** ति । **स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयो** रिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यस्य प्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थ । एवम्-शाब्दबुद्धौ बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयो प्रतिबन्धकत्वे । **नरशिर कपाल** मिति । नरशिर कपाले शुचित्वाद्यनुमापकेन तद्धर्मिकप्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वत फलद्वारा वा आगमजन्याशौचबोधप्रतिरोध स्यादित्यर्थ । स चानुभवविरुद्ध, तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भाव । समाधत्ते तत्रे ति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थे । अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेना ऽनुमितेश्चाऽनुत्पत्तेरिति योजना ।

एवञ्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि, अपि तु व्याप्यत्वरूपेण । अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाऽशौचव्याप्यत्वेन

यद्वा बाधेन प्रत्यक्षादौ न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तु उत्पन्नज्ञाने अप्रामाण्यं ज्ञाप्यते। अनुमितौ तु उत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ते च सव्यभिचार विरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्यनिरुक्ति ॥

[दी] "यद्वे" त्यादि अभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्ष प्रति आनुमानिकबाधनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्द प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यताज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत् ? एवमप्युपनीतभानविशेष प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणिविरचितायां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायाम् दीधित्यपराख्यायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति समाप्ता ॥

तज्ज्ञाने न सम्भवति, कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चित् व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयकत्वेन तत्राप्रामाण्य गृह्यते । तथा च तादृशप्रामाण्यज्ञत्वज्ञानं न शैचानुमितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थ । आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यावच्च तादृशपरामर्शेनाप्रामाण्य गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरित भाव ।

यद्वे त्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् ; तत्र

सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरपि अनपवादात् तत्राप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधित्वोपपत्तेरित्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह यद्वेत्यादी ति ।

ननु आनुमानिक बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादित प्रत्यक्षोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रति प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्व बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याऽक्षतम्, अतो यद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्व तत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वे त्यादिग्रन्थस्य बाधलक्ष्यतोपपादकत्व सुष्ठु सङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्ष प्रती ति । समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयस्य सत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्ते "रानुमानिके" ति बाधनिश्चयविशेषणम् ।

शाब्द प्रती ति । तथा च तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भाव । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते योग्यते ति । अन्यथासिद्धत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशाया योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भाव । तदभाव-बाधादिनिश्चयाभाव । तत्र-शाब्दबुद्धौ । यद्यपि योग्यतासंशयाद्वितीयक्षणे स्मरणात्मकायोग्यतानिश्चये सति द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दधीहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतभानविशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणस्य सम्भवात् तत्रैव तन्निराकरोति एवमपी ति । उपनीतभानविशेषम्-दोषविशेषाजन्योपनीतभानम् । तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन । दुर्वारत्वा दिति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भाव ।

इति श्रीम महामहोपाध्याय गदाधर भट्टाचार्य चक्रवर्ति विरचितायाम्
श्रुतिनिकरकल्लोलमालातरङ्गितकल्पनाधय पारावाररूपिण्याम्
अनुमानदीधिति टीकायाम् हेत्वाभाससामान्यनिरुक्ति
सम्पूर्णा ॥